

अकबर (इ. स. १५५६ ते इ. स. १६०५)

अ) अकबराचे पूर्व चरित्र व कार्य :

अकबराचा जन्म १५ ऑक्टोबर १५४२ रोजी अमरकोट येथे झाला, त्याचे वडील हुमायून व आई हमीदाबानू होय. त्याचे मूळ नाव जलालुद्दीन मुहम्मद अकबर असे होते. शेरशहाकडून पराभूत झाल्याने हुमायूनला हद्दपार व्हावे लागले असता अमरकोटचा राजा वीरसाल याने त्याला आश्रय दिला होता. तेथेच अकबराचा जन्म झाला. अकबराचे बालपण अतिशय कष्टात गेले लहानपणी त्यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली परंतु अकबराने लिहिण्या-वाचण्याकडे कधीच लक्ष दिले नाही. शिकार आणि लढाई या गोष्टी त्याला आवडत होत्या. इ.स. १५५१ मध्ये त्याला गझनीचा सुभेदार नेमले. इ.स. १५५४ पर्यंत तो या पदावर होता. इ. स. १५५४ मध्ये हुमायून बरोबर हिंदुस्तानात आला. हुमायूनने दिल्लीला राज्य प्रस्थापित केल्यानंतर अकबराला पंजाबचा राज्यपाल नेमण्यात आले. बैरामखानाला त्याचा पालक म्हणून पाठविण्यात आले.

२६ जानेवारी १५५६ रोजी हुमायूनचा अपघाती मृत्यू झाला. त्यावेळी अकबर पंजाबमध्ये सिकंदरशाहा लोदी बरोबर लढण्यात गुंतलेला होता. हुमायूनच्या मृत्यूची बातमी कळताच बैरामखानाने ताबडतोब पंजाबातील कलनौर येथे १४ फेब्रुवारी १५५६ रोजी अकबराचे राज्यारोहण केले. तशी घोषणा दिल्लीमध्ये ताबडतोब करण्यात आली. राज्याभिषेकवेळी अकबर अल्पवयीन असल्याने त्याची जबाबदारी बैरामखानावर होती.

१) अकबर व हेमू संघर्ष :

सिकंदरशाहा सूर, मुहम्मद आदिलशाहा इत्यादींनी मुघल सत्तेविरुद्ध लढा पुकारलेला होता. यासर्वांमध्ये हेमू हाच अकबराचा प्रबळ शत्रू होता. अकबरापुढे हेमूचे फार मोठे संकट उभे होते. हा हेमू अतिशय गरीब परिस्थितीतून स्वतःच्या कर्तबगारीने मोठा झाला होता. एकेकाळी रेवारीच्या बाजारात बाजारात धान्य मोजण्याचे काम तो करित होता. इस्लामशाहाने त्याला आपल्या सेवेत घेतले आणि त्याची प्रगती सुरू झाली. हेमू हा हुशार पराक्रमी व महत्वाकांक्षी होता. आदिलशाहाने राज्याची सर्व जबाबदारी त्याच्यावर सोपविली होती. त्याचा त्याने फायदा घेतला. हेमूने हुमायूनच्या मृत्यूचा फायदा घेऊन दिल्ली आपल्या ताब्यात घेण्याचे ठरविले. हेमूने आग्रावर आक्रमण करताच आग्र्याचा राज्यपाल इस्कंदरखान घाबरला व हेमूचा प्रतिकार करण्याऐवजी तो दिल्लीकडे पळाला, आग्रा जिंकताच हेमूने दिल्लीवर आक्रमण केले. दिल्लीचा राज्यपाल तारबदीबेग व हेमू यांच्यात तुघलकाबाद जवळ युद्ध झाले. या युद्धात तारदीबेगचा पराभव झाला व तो पंजाबकडे पळून गेला. हेमूने दिल्ली जिंकली आणि त्याने दिल्लीच्या किल्यात स्वतःचा राज्याभिषेक करून 'विक्रमादित्य' हा किताब धारण केला. दिल्लीच्या गादीवर पहिल्यांदाच एक हिंदू राजा हेमूच्या रूपाने बसला.

२) पानिपतचे दुसरे युद्ध (५ नोव्हेंबर १५५६) :

दिल्लीचा सत्ताधिश हेमू उर्फ विक्रमादित्य याने मुघलांची सत्ता पूर्ण नष्ट करण्याचा निर्धार केला आहे, ही बातमी पंजाबमध्ये अकबराला समजली. यावेळी अनेक मुघल सरदारांनी हेमूच्या भितीपोटी काबूलला परतण्याचा अकबराला सल्ला दिला. पण माघार न घेता युद्ध करावे आणि पुन्हा सत्ता मिळवावी असा बैरामखानाचा निश्चय होता. त्याने मुघल सैन्यातील भिती व नैराश्य नष्ट करण्यासाठी दिल्लीहून पळून आलेल्या तारदीबेगला जाहीरपणे ठार मारले. त्यामुळे सगळे वातावरण बदलून गेले अकबराने आपल्या सैन्याला पुढे जाण्याचा हुकूम दिला व शेवटी पानिपत येथे आपल्या सैन्याची छावणी टाकली. हेमूही आपले सैन्य घेऊन पानिपतमध्ये दाखल झाला. त्याच्याकडे एक लाख सैन्य व पाचशे हत्तीचे हत्तीदल होते. तर अकबराकडे २० हजार सैन्य व तोफखाना होता. ५ नोव्हेंबर १५५६ रोजी पानिपतची दुसरी लढाई दोघांच्यामध्ये घडून आली. हेमूने युद्धाची जय्यत तयारी केली होती. बैरामखानाच्या नेतृत्वाखाली मुघल सैन्याची व्यूहचरणा करण्यात आली होती. हेमू सैन्याच्या मध्यभागी राहून नेतृत्व करित होता. सुरवातीला हेमूचीच सरशी होत होती, तर अकबराची परिस्थिती बिकट होती. दरम्यान अंबारीत बसून लढणाऱ्या हेमूच्या डोळ्यात एक बाण घुसला व तो बेशुद्ध होऊन खाली पडला. हेमूचा मृत्यू झाला असावा, असे त्याच्या सैन्याला वाटून त्यांनी युद्धभूमीतून पळ काढला. युद्धात विजय मिळत असलेल्या सैन्याने पळ काढल्याने सर्वत्र गोंधळ निर्माण झाला. अशा रितीने पानिपतच्या युद्धभूमीवर अकबराचा प्रचंड विजय झाला. जखमी हेमूला अकबरासमोर उभे करण्यात आले व त्याला ठार मारण्यात आले.

३) दुसऱ्या पानिपत युद्धाचे परिणाम :

१) हेमूचा दुसऱ्या पानिपत युद्धात पराभव झाल्यामुळे दिल्लीवर सत्ता स्थापन करण्याचे हिंदूचे स्वप्न भंग पावले.

२) या युद्धापूर्वी भारतात अफगाणांची थोडी बहुत सत्ता होती. परंतु या युद्धात मुघलाचा विजय झाल्याने भारतातील अफगाण सत्तेचा शेवट झाला.

- ३) पानिपतच्या युद्धात विजय मिळाल्याने भारतातील मुघल सत्ता स्थिर झाली आणि अकबराचे सम्राट पदाचे आसन स्थिर झाले.
 ४) अकबर बादशाहाची गणना महान राज्यकर्त्यांमध्ये केली जाते. त्याची कारकिर्द भारतीय इतिहासात संस्मरणीय ठरली. दुसऱ्या पानिपत युद्धात अकबर पराभूत झाला असता तर त्याची कारकिर्द संस्मरणीय झाली नसती.
 ५) बैरामखानाच्या कर्तबगारीमुळे मुघलांना या युद्धात विजय मिळाला असल्याने त्याचे मुघल दरबारातील वर्चस्व वाढले.

४) अकबराच्या विजयाची कारणे :

दुसऱ्या पानिपत युद्धात अकबराला विजय मिळाला, त्याची कारणे पुढीलप्रमाणे

- १) दुसऱ्या पानिपत युद्धात अकबराच्या सैन्याचे नेतृत्व बैरामखानाकडे होते. तो कसलेला सेनापती होता.. याने नियोजनबद्धपणे हेमूवर हल्ला केला आणि विजयश्री खेचून आणली.
- २) हेमू हा सुद्धा पराक्रमी सेनापती होता. परंतु त्याच्या डोळ्याला अनपेक्षितपणे बाण लागल्यामुळे तो जखमी जाला. हे पाहून त्याचे सैन्य युद्धभूमीवरून पळाले.
- ३) हेमूने आपला तोळपखाना आपल्या मुख्य सैन्याच्या तुकडी बरोबर न ठेवता तो आघाडीच्या सैन्याबरोबर पाठविला ही त्याची थोडी चूक ठरली.
- ४) हेमूकडे कुशल सेनापतीला आवश्यक असलेल्या दूरदृष्टीचा अभाव होता. आग्रा व दिल्ली ताब्यात येताच त्याने मूठभर मुघलांचा तात्काळ पाठलाग केला असता तर मुघलांना भारताबाहेर हुसकावणे शक्य होते. पण हेमूने ही संधी गमावली,
- ५) हेमूने मुघलाच्या युद्धनितीचा अभ्यास केला असता व त्याप्रमाणे व्यूहचरणा केली असती तर युद्धाचा निकाल वेगळा लागला असता. परंतु त्याने सरळ धोपट मार्ग पत्करून मृत्यूच्या खाईत उडी घेतली. त्यामुळे त्याचा पराभव झाला.
- ६) पानिपतच्या युद्धभूमीवर हेमूकडे एक लाख सैन्य होते. परंतु त्यापैकी केवळ तीस हजार सैन्यच लढाऊ होते. शिवाय मुघल सैन्यात असलेली जिद्द आणि एकी हेमूच्या सैन्यात नव्हती. त्यामुळे त्याचा पराभव झाला.
- ७) हेमूने युद्धाचे संचालन व मार्गदर्शन न करता प्रत्यक्ष युद्धात सहभाग घेतला. त्याने सैन्याला केवळ मार्गदर्शन केले असते तर ते सैन्याला प्रोत्साहन देणारे ठरले असते परंतु तसे न केल्यामुळे व हेमूने प्रत्यक्षात युद्धात भाग घेतल्याने मुघल सैन्यानी आपले सर्व लक्ष हेमूवर केंद्रित केले आणि हेमू जखमी होताच युद्धाचा सारा रंगच बदलून गेला.

ब) बैरामखान :

अकबराची सत्ता स्थापन करण्यात आणि त्याचे सिंहासन स्थिर करण्यात बैरामखानाचा सिंहाचा वाटा होता. त्याचा जन्म बदकशान येथे झाला असून तो शिया पंथीय होता. इ.स. १५३९ साली त्याने हुमायूनची नोकरी स्विकारली. शेरशाहाबरोबरच्या संघर्षात हुमायूनला आपली सत्ता गमवावी लागली. त्याला भारतातून हद्दपार होणे भाग पडले. बैरामखान हुमायूनच्या सुख दुःखात शेवटपर्यंत त्याच्याबरोबर होता. त्याने पर्शियाच्या शहाकडून हुमायूनला मदत मिळवून देण्यात महत्वाची भूमिका बजावली. यानंतरच्या काळात हुमायूनचा सल्लागार व सेनापती म्हणूनच राहिला. सरहिंदच्या युद्धात त्याने सिकंदर सूर याचा परामर्श केल्याने हुमायूनने त्याला 'खान-इ-खानात' ही पदवी दिली होती. थोडक्यात हुमायूनला त्याने गमाविलेले राज्य मिळवून देण्यात बैरामखानाचा सिंहाचा वाटा होता.

इ.स. १५५६ ते १५६० याकाळात चैरामखान हा अकबराचा पालक व संरक्षक होता. हुमायूनच्या मृत्यूनंतर त्याने तात्काळ अकबराचा राज्याभिषेक घडवून आणला. बैरामखानाच्या कर्तबगारी व पराक्रमामुळे अकबराला पानिपतच्या दुसऱ्या लढाईत विजय मिळू शकला. दिल्ली-आग्रा जिंकल्यानंतर या सर्व प्रदेशात त्याने तात्पुरती प्रशासनव्यवस्था निर्माण केली. त्याने मुघल सत्तेचा विस्तार करण्यासाठी आपल्या सरदारांना विविध प्रदेशात पाठविले. परंतु याचवेळी मुघल दरबारात बैरामखानाच्या विरोधात वातावरण निर्माण झाले. यातूनच अकबर आणि बैरामखान यांच्यात वितुष्ट निर्माण झाले. अकबर अल्पवयीन असल्याने बैरामखान हाच त्याचा पालक होता, म्हणजेच मुघलांचा खरा सत्ताधीश तोच होता. बैरामखानाचे वर्चस्व इतरांना सहन झाले नाही. बैरामखानाचा हट्टी व तापट स्वभाव, त्याने स्विकारलेले पक्षपाती धोरण, सुनी पंथीयांचा विरोध, राजपरिवारातील स्त्रियांचा विरोध आणि अकबराची सत्ता हातात घेण्याची प्रबळ इच्छा या सर्व कारणामुळे इ. स. १५६० साली अकबराने बैरामखानास पालक पदावरून काढून टाकले आणि त्याला मक्केस जाण्याचा आदेश दिला. बैरामखानाने अत्यंत नाखुषीने ही अज्ञा मान्यः केली, कारण त्याला अकबराबरोबरचे संबंध बिघडवायचे नव्हते. परंतु याचवेळी बैरामखान पंजाबमध्ये असताना त्याच्यावर नजर ठेवण्यासाठी पीर मुहम्मद याला ससैन्य पाठविले. बैरामखानाला याचा राग आला आणि त्याने अकबराविरुद्ध बंड पुकारले. पण पीर मुहम्मदने त्याचा पराभव केला. अकबराने त्याला माफ करून चंदेरीचा राज्यपाल किंवा आपला सल्लागार म्हणून राहण्यास सांगितले. परंतु बैरामखानाने मक्केत जाणे पसंत केले. परंतु बाटेत गुजरात येथे त्याचा

मुबारकखान या अफगाणाने त्याचा खून केला.(३१ जानेवारी १५६१) एका कर्तबगार शेवट असा वाईट पद्धतीने व्हावा, ही दुदैवाची गोष्ट आहे.

क) अकबराचा साम्राज्यविस्तार :

इ.स. १५५६ ते १५६० या काळात त्याने बेरामखानाच्या नेतृत्वाकाली दिल्ली, आग्रा, पंजाब, अकबर हा अत्यंत महत्त्वाकांक्षी व साम्राज्यवादी बादशहा होता. त्याच्या राज्याभिषेकप्रसंगी त्याचे राज्य नाममात्र होते.स्वाल्हेर, जोनपूर आणि चुनार हे प्रदेश जिंकून आपले राज्य बळकट केले. इ.स. १५६० ते १६०१ या कालावधीत अकबराने आपला साम्राज्यविस्तार मोठ्या प्रमाणात केला. संपूर्ण भारतभर मुघल सत्ती स्थापन करणे, हे अकबराचे ध्येय होते. सत्ता व सामर्थ्य विस्तार हीच साम्राज्य विस्ताराची कसोटी होती. आक्रमण करण्यासाठी अकबर कोणत्याही कारणांची वाट पहात नसे. प्रदेश लालसा हेच त्याचे मुख्य उद्दिष्ट होते.

अकबर हा मुघल घराण्यातील पहिला राज्यकर्ता आहे की, ज्याने भारतामध्ये विशाल साम्राज्याची निर्मिती केली. युद्धाशिवाय आपला दरारा निर्माण होणार नाही म्हणून अकबराने आक्रमणे सुरू केली व प्रदेश संपादन केले. भारतातील अनेक स्वतंत्र राज्यांना पराभूत केले व त्यांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले. राजाने नेहमी शेजारील राज्यांवर आक्रमण करून ती राज्ये जिंकून घेतली पाहिजेत. नाहीतर ती राज्ये आपल्यावर आक्रमण करतील, म्हणून साम्राज्य विस्तार आवश्यक आहे. असे अकबराला वाटत होते.

अकबराने माळवा, जोनपूर, गौडवन, चित्तोड, रणथंबोर, कलिंगर, गुराज, बंगाल, बिहार इत्यादी प्रदेश जिंकून घेतले. त्यानंतर अकबराने काश्मीर, काबूल, वायव्य सरहद्द प्रांत, दक्षिण सिंध, बलुचिस्तान व कंदाहार परिसरावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. पुढे अकबराने अहमदनगर व खानदेश पर्यंत मुघल साम्राज्याचा विस्तार केला. अशाप्रकारे भारतामध्ये अत्यंत प्रभावी व विशाल साम्राज्य निर्माण करण्यामध्ये अकबर बादशाहा यशस्वी झाला.

ड) अकबराचे राजपूतविषय धोरण

सम्राट अकबर हा एक कुशल राजनीतीज्ञ आणि दूरदृष्टी असलेला सम्राट होता. अकबराने राजपूतविषय सामंजस्य च सलोख्याचे धोरण स्विकारले होते. राजपूतविषयक धोरणातून अकबराची दूरदृष्टी धोरण स्विकारल्याशिवाय भारतात मुघल सत्ता दृढ होणार नाही, याची अकबराला जाणीव होती. तसेच राजपूतांच्या सहकार्याशिवाय राजकीय आणि सामाजिक एकता निर्माण होऊ शकत नाही याची जाणीव अकबराला होती.. म्हणूनच अकबराने राजपूतविषयक सलोख्याचे धोरण स्विकारले. मुघल हा साम्राज्य विस्तारासाठी व दृढ करण्यासाठी राजपूतांचे सहकार्य संपादन करणारा अकबर हा पहिला मुस्लिम राज्यकर्ता होता. राजपूत ही जमात शूर, धाडशी व स्वामिनिष्ठ आहे हे ओळखून त्यांच्याशी उदारतेचे धोरण स्विकारले. अकबराचे राजपूतविषयक धोरण केवळ भावनेवर आधारीत नव्हते, तर त्यामागे मुघल साम्राज्य टिकविण्याचे पूर्वनियोजन होते. अकबराला सुरवातीपासूनच आपल्या अनुयायी किंवा सरदारांकडून विरोधाला सामोरे जावे लागले होते, तसेच अफगान सरदारांचाही अकबराला सतत धोका होता, अशा परिस्थितीत राज्यातल्या निरनिराळ्या गटांचा पाठिंबा मिळविणे आवश्यक होते. या कारणांमुळे अकबराने राजपूताना आपल्या बाजूला वळवून घेण्याचे ठरविले. राजपूतांग आपलेसे करण्यासाठी अकबराने पुढील उपाय योजले.

१) राजपूतांशी वैवाहिक संबंध

अकबराने राजपूतांशी रक्ताचे नाते जोडण्यासाठी वैवाहिक संबंध स्थापन केले. अकबराने इ. स. १५६२ मध्ये जयपूरचा राजा भारमल याची कन्या जोधाबाई हिच्याशी विवाह केला. मुघल राजपूत संबंधात हा विवाहक्रांतिकारक ठरला. पुढे जोधपुर, जैसलमेर वा ठिकाणाच्या राजपूत कन्या • विवाह केले. आपल्या मुलांचेही राजपूत राजकन्यांशी विवाह घडवून आणले. अकबराने आपल्या हिंदु राण्यांना पूर्ण धार्मिक स्वातंत्र्य दिले. या वैवाहिक संबंधांमुळे राजनितीमध्ये नवे युग सुरू झाले.

२) राजपूतांना प्रशासनामध्ये उच्च पदे

अकबराने राजपूत राजे, सरदार यांना आपल्या प्रशासनात नोकऱ्या दिल्या. त्यांना प्रशासनात महत्त्वाच्या जबाबदारीची पदे देण्यात आली. राजा भारमलचा मुलगा भगवानदास व नातू मानसिंह यांना मनसबदार बनविण्यात आले. अनेक लढायांमध्ये या दोघांनी अकबराला बहुमोल मदत केली. याशिवाय राजा तोडरमल, राजा बिरबल आदींना मोठी अधिकारपदे दिली. त्यांनीही शेवटपर्यंत अकबराची प्रामाणिकपणे सेवा केली.

३) धार्मिक स्वातंत्र्य :

अकबराने समस्त हिंदूंचा किंबहुना राजपूतांचा पाठिंबा मिळविण्यासाठी उदार व सहिष्णू धार्मिक धोरणाचा स्विकार केला होता. आपल्या हिंदु राण्यांना पूर्ण धार्मिक स्वातंत्र्य दिले होते. त्यांना स्वतःच्या धर्म य रितीरिवाजानुसार धार्मिक विधी व सणवार साजरे करण्याचे

स्वातंत्र्य दिले होते. इतकेच नव्हे स्तः अकबर या सर्वांमध्ये सहभागी होत असे. त्याने हिंदूवरील अन्यायकारक जिझीया व यात्रा कर बंद केला.

४) सामाजिक सुधारणा

अकबराने सतीची चाल, बालविवाह यासारख्या हिंदुधर्मातील अनिष्ट चालीरीतीवर कडक बंधने घातली. विधवा पुनर्विवाहास उत्तेजन दिले, हिंदूवरील यात्रा कर बंद केला.

५) लष्करी कारवाई :

राजस्थानमधील जे राजपूत राजे स्वेच्छेने आपले वर्चस्व मान्य करतील, तसेच जे विवाहसंबंधास तयार होतील, त्यांना आपल्या सेवेत घ्यायचे, त्यांना सन्मानाने वागवायाच्या धोरणाचा अलवंब केला, मात्र जे राजपूत राजे हे मान्य करणार नाहीत त्यांच्यावर लष्करी कारवाई करून बळाचा वापर करून आपल्या वर्चस्वाखाली आणायचे हे अकबराचे धोरण होते. त्यामुळेच मेवाड व रणथंबोरच्या शासकाशी शेवटपर्यंत संघर्ष करावा लागला.

मेवाडशी संघर्ष :

महाराणा उदयसिंहाने चित्तोडच्या पराभवानंतर अरवलीच्या डोंगराळ भागात उदयपूर नावाचे शहर बसवून तेथे स्वतंत्रपणे राज्य करायला सुरवात केली. उदयसिंहाच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा राणाप्रताप ३ मार्च १५७२ रोजी मेवाडचा सत्ताधीश बनला. चित्तोडचा किल्ला मुघलांच्या ताब्यातून मुक्त करण्याची प्रतिज्ञा राणाप्रतापने केली. राणाने आपल्या वडीलांप्रमाणेच मुघलाशी वैवाहिक संबंध जोडण्यास व त्यांचे मांडलिकत्व स्विकारणू कठोर विरोध केला. अकबराने मानसिंह, भगवानदास व तोडरमल यांना पाठवून राणाप्रतापने आपले मांडलिकत्व स्विकारावे यासाठी प्रयत्न केले. पण राणाप्रताप हा कडूर हिंदू धर्माभिमाना असल्यामुळे त्याने अकबराचा प्रस्तावधुडकावून लावला तेव्हा अकबराने राजा मानसिंह व आसफखान यांच्याबरोबर विशाल सैन्य देऊन मेवाडवर आक्रमण करण्यासाठी पाठविले. राणाप्रतापने या फौजेस हळदी घाटात गाठले आणि तिच्यावर हल्ला चढविला (१८ जून १५७६). राणाप्रताप जवळ फारच कमी सैन्य फौज होती. तरी ती अत्यंत पराक्रमी, धाडसी होती. राजपूतांच्या जबरदस्त हल्ल्यामुळे मुघलांची आघाडी व डावी बाजू विस्कळीत बनली. तथापि मुघलांची आघाडी व डावी बाजू विस्कळीत बनली. तथापि मुघलांची फौज जास्त होती. तसेच बंदूक व बाण यांचा माराही मोठ्या प्रमाणात मुघल सैन्याकडून होऊ लागला. याचा प्रतिकार करणे राणाप्रताप व त्याच्या सैन्याला जड जाऊ लागले. शत्रूकडून राणाप्रताप घेरला गेला आणि लढता लढता जखमी झाल. जखमी राणाला त्याच्या साथीदारांनी सुरक्षित स्थळी हलविले. रजपूत सैन्य मोठ्या शौर्याने लढले. पण शेवटी त्याचा पराभव झाला. राणाप्रतापचा पराभव झाल्याने गोगुंड व इतर काही किल्ले मुघलांच्या ताब्यात आले. तथापि मेवाडचा वायव्य भाग राणाप्रतापच्या अधिपत्याखालीच होता. अकबराने अनेकवेळा वेगवेगळ्या सरदारांना मेवाडवर पाठवून ते जिंकून घेण्याचा प्रयत्न केला. पण शेवटपर्यंत राणा प्रताप आणि रजपूत सैन्य यांच्याशी लढत राहिले. अकबराला संपूर्ण मेवाड शेवटपर्यंत जिंकता आला नाही.

फ) अकबराच्या रजपूत विषयक धोरणाची चिकित्सा :

अकबर हा पहिला मुस्लिम राज्यकर्ता आहे. ज्याने रजपूतांशी वैवाहिक संबंध जोडले, इतकेच नाही तर त्यांना आपल्या सेवेत घेऊन मोठमोठ्या मानाच्या जागा दिल्या. आपले सार्वभौमत्व स्विकारणाऱ्या रजपूत राजांना सन्मानाने वागविले. हे त्याचे धोरण निश्चितच यापूर्वीच्या मुस्लिम राज्यकर्त्यांच्या तुलनेत उदारपणाचे होते हे सत्य आहे. पण या धोरणाचे मागे अकबराची साम्राज्य विस्ताराची महत्त्वाकांक्षा कारणीभूत होती, हे विसरून चालणार नाही. या धोरणाचा अकबराला आणि मुघल सत्तेला मोठा फायदा झाला. मागील साडेतीनशे वर्षांपासूनचा रजपूतांचा इस्लामी सत्ताधीशांना असलेला तीव्र विरोध आता नाहीसा नाही. रजपूत मुघलांचे मित्र बनले, इतकेच नव्हे तर ते मुघल साम्राज्य विस्ताराचे आधारस्तंभ बनले.

अकबराच्या रजपूतविषयक धोरणाचे टीकात्मक परीक्षण अनेक इतिहासकारांनी केलेले आहे. डॉ. ईश्वरीप्रसाद म्हणतात, 'अकबर हा धारणी व मुत्सद्दी असल्यामुळे त्याने रजपूतांच्या सक्रीय सहकार्याचे महत्त्व लक्षात घेतले. हिंदुस्थानात मुसलमानांचे राज्य चिरस्थायी करणे, त्याचा विस्तार करणे व त्यास अधिक समृद्ध करणे हे रजपूतांच्या सहकार्याशिवाय कदापीही शक्य नाही. म्हणून त्याने रजपूतांशी स्नेहाचे धोरण राबविले. डॉ. आशिर्वादीलाल श्रीनिवास यांच्या मते, 'राजपूत पराक्रमी, प्रामाणिक, त्यागी व स्वामिनिष्ठ होते म्हणून त्यांच्या गुणांची कदर करून त्यांना न्याय देण्याच्या हेतूने अकबराने आपले धोरण आखले. हे करीत असतांना अकबराने स्वतःच्या फायद्याचाही विचार केला म्हणजेच स्वतःच स्वार्थ साधून रजपूतांनाही न्याय देण्याची खटपट त्याने केली. त्यामुळे रजपूत, मुघलांचे मित्र होऊ शकले.

अकबराने रजपूताना आपलेसे करण्यासाठी त्यांच्या बरोबर वैवाहिक संबंध जोडले.. त्याने जयपूर, व जैसलेमरच्या रजपूत राजांच्या मुलींशी विवाह केले. या वैवाहिक संबंधामुळे मुघल- रजपूत संबंध घट्ट बनले. बिकानेर यासंदर्भात डॉ. बेनीप्रसाद म्हणतात की, 'अकबराच्या अशा धोरणामुळे भारतीय राजकारणात एका नव्या युगालासुरवात झाली.' या विवाहामुळे देशाला बलाढ्य सम्राटाची परंपरा लाभली व मुघल सम्राटांना पराक्रमी लोकांचे साह्य मिळू लागले. थोडक्यात अकबराने वैवाहिक संबंध जोडून आपल्या उदात्त धोरणाचा पुरस्कार केला. त्यामुळे राजकीय स्थैर्य व हिंदू मुसलमान एकीला उत्तेजन मिळाले. अकबराच्या वैवाहिक धोरणांचे समर्थन करताना प्रा. डॉ. ईश्वरीप्रसाद म्हणतात की, 'वैवाहिक संबंधामुळे हिंदू व मुसलमान यांच्यातील वैमनस्याची तीव्रता कमी होऊ शकली.

अनेक इतिहासकारांनी अकबराच्या रजपूत विषयक धोरणाची भरपूर स्तुती केलेली आहे. पण अकबराच्या या धोरणाचे टीकात्मक परीक्षण केल्यास अनेक गोष्टी स्पष्ट होतात. पहिली गोष्ट ही की या धोरणाच्या मुळाशी केवळ उदार दृष्टीकोन व परधर्म सहिष्णुता नव्हती. कारण अकबराची सर्वस्वी भिस्त लष्करी सामर्थ्यावरच होती. लष्करी सामर्थ्यावरच त्याला भारतात विशाल साम्राज्य निर्माण करता येणार होते. रजपूत ही अत्यंत पराक्रमी, शूर व लढवय्यी जमात आहे, याची त्याला पुरेपूर कल्पना होती आणि म्हणून त्याने रजपूतांविषयी उदार धोरण स्विकारले होते. या धोरणाचे उगमस्थान प्रदेशालालसा होती हे विसरून चालणार नाही. अकबराने रजपूतांच्या मुलींशी केलेले विवाह ही गोष्ट विचारात घेतली की असे दिसून येते की, त्याने हे कार्य एकांगी केलेले आहे. आपले राजघराण्यातील मुली रजपूतांना देऊन हे संबंध वाढविता आले असते. पण अकबराने असे केलेले दिसत नाही. तसेच राजा भगवानदास, राजा मानसिंह, राजा तोडरमल या रजपूतांना अकबराने प्रशासनातील उच्च पदे दिली ही फार कौतुकास्पद नाही. कारण अकबराने रजपूतांच्या स्वभावाचा सखोल अभ्यास केलेला होता. शिवाय रजपूतांकडे असलेल्या प्रशासकीय कौशल्याची त्याला चांगली जाण होती. अकबराने त्याला विरोध करणाऱ्या रजपूत राजांचा विरोध मोडून काढण्यासाठी मुघलांशी एकनिष्ठ असलेल्या रजपूतांचा त्याने वापर केला. म्हणजेच रजपूतांना आपल्याच बांधवाच्या विरोधात लढविण्यात अकबराचे मुत्सद्देगिरी दिसून येते. थोडक्यात अकबराच्या रजपूतविषयक धोरणशत उदारतेपेक्षा राजकारण अधिक होते. म्हणून अकबराने रजपूत धोरण द्वादशी, मुत्सद्दी सम्राटाला शोभणारेच होते.

ई) राजपूतविषयक धोरणाचे परिणाम :

अकबराने स्वार्थी हेतूने राजपूतांशी मैत्री केली असली तरी त्याच्या या धोरणाला इतिहासात महत्वाचे स्थान आहे. त्याचे पुढीलप्रमाणे परिणाम घडून आले.

- १) अकबराच्या राजपूत नितीमुळे राजपूत त्यांचे मित्र बनले त्यामुळे मुघल साम्राज्याचा विस्तार झाला आणि राज्यात शांतता व सुव्यवस्था स्थापन झाली.
- २) अकबराने स्विकारलेल्या राजपूतविषयक धोरणामुळे भारतात नव्या युगाचा प्रारंभ झाला. आता हिंदू लोकांनी | मुघलांना परकिय समजणे सोडून दिले. हिंदू-मुस्लिम ऐक्याचा नवा अध्याय सुरू झाला.
- ३) अकबराने आपल्या हिंदू राण्यांना धार्मिक स्वातंत्र्य दिले होते. त्यांना पूजाविधी, सणवार साजरे करण्याची परवानगी होती. शिवाय अकबर यासर्वामध्ये सहभागी होत असे. अकबराच्या या धोरणामुळे मुघल साम्राज्य धर्मनिरपेक्ष बनण्यास प्रोत्साहन मिळाले.
- ४) अकबराने राजपूतांना प्रशासनातील उच्च पदे बहाल केली. राजपूतांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वाचा प्रशासनावर उमटविला, त्यामुळे मुघल प्रशासन भक्कम बनले.
- ५) अकबराच्या राजपूती नितीमुळे हिंदू-मुस्लिम यांच्यात शत्रुत्व कमी होऊन त्यांच्यात समन्वय निर्माण झाला. त्यामुळे हिंदू-मुस्लिम संस्कृतीचा विकास झाला. स्थापत्यकला, चित्रकला, संगीत व साहित्य क्षेत्रात याचा प्रभाव पडला. अकबराने बनविलेल्या बांधकामावर राजपूत शैलीचा प्रभाव दिसतो.
- ६) अकबराच्या राजपूतविषयक धोरणामुळे मुघल साम्राज्याचा विस्तार आणि विकास झाला. देशाच्या सुख समृद्धीत भर पडली. देशातील राष्ट्रीय एकात्मता वाढीस लागली.

मध्ययुगीन भारतातील सर्व शासकामध्ये सम्राट अकबराचे स्थान श्रेष्ठ आहे. इतिहासकारांनी जगातील थोर राज्यकर्त्यांबरोबर त्याची तुलना केलेली आहे. त्याने भारतामध्ये प्रभावी मुघल साम्राज्याची स्थापना केली तसेच कार्यक्षम प्रशासनव्यवस्था निर्माण केली. त्याने सुमारे ५० वर्षे राज्य केले. १५ ऑक्टोबर १६०५ रोजी त्याचा मृत्यू झाला.